

LA MEMÒRIA DE L'ESPAI PÚBLIC. EXPERIÈNCIA DIDÀCTICA SOBRE EL NOMENCLÀTOR DEL PRIMER FRANQUISME A TORTOSA (BAIX EBRE)

AGUSTÍ CAMPOS PERALES

Universitat de Barcelona

Professor de Geografia i Història, INS Dertosa

acampo37@xtec.cat

RESUM

En aquest article presentem una seqüència didàctica portada a terme durant el curs 2020-21 en un grup de segon de batxillerat a l'INS Dertosa (Tortosa). Es treballen conceptes com memòria i espai públic arran de la reflexió sobre el nomenclàtor d'època franquista de la capital del Baix Ebre. S'ha elaborat un informe fictici per a l'Ajuntament de Tortosa sobre el compliment de la Llei de memòria històrica (2007) i s'han treballat fonts primàries del primer franquisme. Els alumnes han obtingut unes conclusions d'acord amb les activitats que han desenvolupat, tot evidenciant la importància de la història en la configuració de les identitats col·lectives contemporànies.

PARAULES CLAU: Història, memòria, espai públic, franquisme

THE MEMORY OF PUBLIC SPACE. LEARNING ACTIVITY BASED ON NOMENCLATURE USED BY THE EARLY FRANCO REGIME IN TORTOSA (BAIX EBRE, SPAIN)

ABSTRACT

In this article we present a learning activity carried out in the 2020-2021 academic year by a group of 2nd year high school students (17-18 years old) from INS Dertosa in Tortosa, Spain. Concepts such as memory and public space were developed based on reflections of Franco-era nomenclature used in Tortosa, the capital of the Baix Ebre region of Catalonia. Students worked on primary sources from the early Franco regime and drafted a fictional report for Tortosa City Council on its compliance with Spain's 2007 Law of Historical Memory. Students drew conclusions based on their activities, highlighting the importance of history in shaping contemporary collective identities.

KEYWORDS: History; memory; public space; Francoism

ENVIAT: 05/02/2022 | ACCEPTAT: 08/07/2022

1. Introducció

Sovint negligim la potencialitat de l'entorn per a l'aprenentatge de la Història.¹ Tanmateix, no ho hauríem de fer: per tot allò que pot aportar a l'anàlisi crítica del present, per les relacions que pot establir amb la disciplina històrica i per la proximitat dels aprenentatges geogràfics amb la realitat dels alumnes. Entenem ací l'entorn com l'espai geogràfic viscut a partir del qual es treballa tot allò que la disciplina geogràfica i històrica exigeix.

Hem portat a terme en cursos anteriors (2019-20) tasques de geolocalització d'espais de memòria. El treball resultant, un mapa digital amb diferents espais de la Tortosa bombardejada per l'aviació nazi i feixista, permet aproximar-se a la història amb les eines pròpies del geògraf. Eines que s'han universalitzat i que avui en dia es troben a l'abast de tothom a través dels aparells electrònics. És llavors, amb aquestes activitats, quan els alumnes comprenen que l'espai que ells xafen i transiten dia rere dia no és un espai sense història, sense memòria.

No es pot defugir, per tant, la transcendència del paisatge urbà viscut en el procés d'ensenyament i aprenentatge que portem a terme amb els alumnes. Ho descriu Calvo Ortega així: "l'espai no apareixeria únicament com una dada contemplativa, sinó com un lloc viscut per les persones i els grups socials, espais de vida, de localització, d'hàbitat, de desplaçaments i espai de les seves representacions, de les seves percepcions, tant de la seva racionalitat com de la seva afectivitat" (2006, p. 100-101). Espais, en definitiva, viscuts pels alumnes.

En el curs acadèmic 2020-21, també es proposà el treball de l'espai viscut com a recurs per a l'aprenentatge de la història, que és el que ara ací presentem. No ens centràriem en els espais bombardejats, sinó en el nom dels carrers. Quins coneixements podem extraure a partir de l'anàlisi del nomenclàtor del nostre barri, de la nostra ciutat?

¹ El meu agraïment sincer a tots els alumnes de segon de batxillerat A de l'INS Dertosa (2020-21) per la seua predisposició per a desenvolupar les tasques que es descriuen en aquesta seqüència didàctica i pel seu compromís amb la memòria democràtica. També a Albert Irigoyen per la confiança dipositada en l'elaboració d'aquest article.

2. Marc teòric

2.1 La memòria de l'espai públic

“De cop comprenc que l’home és la memòria”. Són unes paraules del poeta Gerard Vergés incloses al seu poemari *Long Play per a una ànima trista* (1986). I són els mots escollits per l’artista Roc Blackblock per acompanyar una representació mural de la festa del repartiment de panoli a la capital ebrenca (2017). A quina memòria es refereix Vergés? El poeta la concep com un sinònim de record. Ens interessa aquesta memòria als historiadors? Antonella Medici, en tractar sobre les memòries negres de l’espai públic de Barcelona, defensa entendre l’interés en la memòria per observar com s’han construït les narratives sobre el passat al llarg del temps (2019: p. 385). Entenem en aquesta experiència didàctica la memòria des d’aquest punt de vista.

Ens és oportuna l’obra de Roc Blackblock per a introduir el concepte de memòria i d’espai públic. L’entenem com a lloc d’intercanvi social, polític, econòmic, cultural. I també com a espai simbòlic (Sánchez Costa, 2009). Percebem, en el cas del mural citat abans, l’intent de construir una memòria de l’espai públic sobre determinats punts bàsics: des del present s’intenta lligar la festa i la tradició del panoli, esdeveniments ja desconnectats de la quotidianitat, amb un espai públic.

En aquest sentit, la memòria i l’espai públic no es creen de manera natural, sinó de manera interessada. L’antropòleg Manuel Delgado s’hi refereix com al procés d’institucionalització de la memòria (2011, p. 8) i on, segons el mateix autor, aflora la ideologia dominant (2015). Altrament, no s’entén el triomf de determinades memòries a l’espai públic. Quan parlem, doncs, de la memòria de l’espai públic, haurem de fer referència a les institucions que forjaren una memòria determinada. Quins interessos hi havia darrere?

Hem definit memòria i espai públic a partir d’un exemple proper que representa el xoc entre tradició i modernitat. I hem introduït la problemàtica de la relació entre ambdós conceptes durant el franquisme. És evident, dit això, que l’espai públic no és neutral. Contràriament, la memòria triada per al bastiment de l’espai públic és un fet inqüestionable. Durant el règim franquista, però també en l’actual construcció de l’espai

que vivim quotidianament. Aquests han estat els principals objectius de la seqüència didàctica que hem portat a terme i que ara desenvolupem.

2.2 La importància de la història i la construcció del passat

Ens trobem en una situació d'obsessió per la memòria (Huysen, 2003). El passat està arreu i s'ha instal·lat en l'imaginari col·lectiu, com ho ha descrit Enzo Traverso (2007, p. 14). Gustavo Alares ha insistit en la paradoxa que, en paral·lel a la deslegitimació de l'Estat-nació i els seus relats, es percep un rearmament de la idea nacional i l'aparició de noves necessitats de passat. En el cas espanyol, diu Alares, s'ha produït un rearmament del nacionalisme espanyol i com a conseqüència una retrobada amb un passat sotmés a les exigències dels interessos polítics (2015: p. 3553-3554). No només del nacionalisme espanyol, sinó també d'altres nacionalismes peninsulars.

El mateix Alares (2018, p. 716) ho descriu com “narrativas que construyen el pasado, lo dotan de sentido y resultan en muchas ocasiones clave para cumplimentar las necesidades (o imposiciones) identitarias del presente”. L'historiador ens parla de l'interès de les autoritats franquistes per la projecció d'una cultura nacional determinada. La descripció d'aquestes polítiques de memòria per a justificar determinats projectes polítics, però, s'adapta als nostres dies perfectament. Pensem que aquest és un punt clau sobre el qual els historiadors que ens dediquem a la docència hauríem d'estar atents. Entendre i fer entendre la presència i l'efectivitat del nacionalisme banal (Bilig, 2006) en la institució escolar.

El professor Jorge Sáiz s'ha dedicat a estudiar les pervivències de les narratives nacionals espanyoles en els llibres de text i entre els discursos dels estudiants. El professor valencià destaca que en el primer cas “se conservaría el hilo y la trama del discurso al mantener la idea de reconquista-unidad-imperio, un elemento clave en la representación nacionalizada del pasado español” (2017a, p. 10). Aquest relat tradicional pot continuar viu en els estudiants que acaben els estudis de batxillerat (2017b, p. 186).

El professor Néstor Banderas, en un article recent (2020), s'ha referit a la necessitat d'adquisició de models didàctics crítics amb les rutines es-

colars. Es refereix, entre d'altres, al desenvolupament d'experiències que enllacen amb la reflexió d'usos i finalitats de la història arran del plantejament de controvèrsies a l'aula. L'investigador insereix les seues reflexions en l'àmbit de la conformació i de la naturalització de les identitats col·lectives i les representacions socials. En efecte, només amb l'adquisició de models crítics la història escolar pot tindre la funció de qüestionament de la realitat política, social o econòmica que li és pròpia.

2.3 El present i les memòries incòmodes

Ens hem referit a l'actual obsessió per la memòria. Una memòria que hem definit com la capacitat d'entendre el passat segons els contextos i els interessos hegemònics en períodes successius. D'aquesta memòria se'n nodreixen els usos públics de la història (MacMillan, 2010). Els historiadors que ens dediquem a la docència hem de concebre l'aprenentatge de la història a partir de la història-problema a què es referia Lucien Febvre. I fer-ho a partir del present i les inquietuds de la contemporaneïtat. Serà en benefici de l'aplicació del mètode de l'historiador.

El passat, tanmateix, pot esdevindre incòmode. I aquesta "incomoditat" és innegable que té una importància cabdal dins l'espai públic. Si analitzem aquesta problemàtica als ulls del present, identificaríem el nomenclàtor com un element clau en aquesta configuració de l'espai. També elements patrimonials com és el cas d'elements commemoratius com monuments, estàtues o edificis.

Aquests elements configuren llocs de memòria (González, 2018, p. 131-167). Llocs d'una memòria escollida, com abans hem explicat. I ens interessen als historiadors en tant que ajuden a comprendre com es construí el passat. És possible, no obstant això, que aquests llocs no s'entenguen per part d'un determinat sector de la societat, atés que els codis amb què foren erigits són diferents als nostres. Pot ser que, fins i tot, s'opte per fer-los desaparèixer. Recordem l'enderrocament de monuments commemoratius relacionats amb el passat colonial als Estats Units durant les manifestacions que tingueren lloc als Estats Units després de la mort de George Floyd a mans de la policia a Minnesota (Bullón i Segovia, 2021). O

la retirada de l'estàtua d'Antonio López, mercader negrer del segle XIX, de l'espai públic barceloní (Guixé i Ricart, 2020).

Per què no treballem la memòria de l'espai públic, a través dels seus canvis i continuïtats, per a pensar històricament? (Vilar, 1995). El present ens pot incomodar. I aquest sentiment de desubicació pot ser el motor per a fer les recerques pertinents per trobar-ne les respostes. La resposta a la incomoditat, ja siga per part de les institucions, com en el cas dels exemples de Barcelona, o a través d'accions violentes, ens ha de poder fer reflexionar sobre les relacions passat-present. El règim franquista pot ser un bon exemple per a fer-ho.

2.4 El nomenclàtor (d'època) franquista a ulls del present

El nomenclàtor d'època franquista ha estat estudiat recentment en l'àmbit acadèmic. A ciutats com Lleida (Ramon-Molins i Garrós Sáez, 2017) o Saragossa (Martínez Campos, 2009) se n'han fet estudis reeixits. Els casos més significatius per la seua importància històrica i política són els de Madrid i Barcelona. Sánchez-Costa ha estudiat amb dades de 2009 la pervivència discursiva franquista en el nomenclàtor d'ambdues ciutats: a Madrid, el 39% dels carrers portava encara un nom decidit en època de Franco; a Barcelona, la xifra era del 22%.

Als ulls del present, és possible que les xifres hagen canviat lleugerament. No només per l'acció dels diferents governs municipals d'aquestes ciutats, sinó també per l'acció legislativa del govern de l'Estat. De fet, el 2007 es publicà la Llei de memòria històrica de 2007 (Llei 52/2007), que en el seu article 15 tractava sobre la presència de símbols i monuments públics. Aquesta llei ha obligat a portar a terme canvis en l'espai públic. El present ens pot oferir, novament, una excusa per a l'estudi del passat. Pels volts de març de 2021, es gestà la polèmica a la ciutat de Palma per la voluntat del govern de la capital balear de retirar del nomenclàtor el nom d'alguns militars dels segles XVIII i XIX. Amb el nom d'aquests soldats es batejaren alguns vaixells que participaren en la Guerra Civil. El mateix mes de març saltà la notícia que un jutge havia ordenat que Oviedo recuperara per al nomenclàtor alguns noms franquistes que l'anterior govern havia retirat.

Per què no prenem la polèmica per a debatre sobre memòria, espai públic i identitats nacionals hegemòniques? Tornem a la idea exposada al principi. És necessària una aproximació a l'entorn com a espai geogràfic viscut. En el nostre cas, la ciutat de Tortosa ens aporta més dosis de controvèrsia. Per les resistències a retirar el monument franquista al bell mig del riu Ebre i per les tímides polítiques públiques de memòria portades a terme en el passat i en el present. De fet, no fou fins el 2018 quan l'Institut Joaquín Bau, el centre educatiu on s'ha desenvolupat aquesta experiència didàctica i que feia referència al cacic franquista tortosí, passà a dir-se Institut Dertosa.

El 2010, el Memorial Democràtic publicava el cens de simbologia franquista de Catalunya i identificava trenta-dos vestigis franquistes a Tortosa. Recentment l'Ajuntament de la capital del Baix Ebre ha elaborat un cens sobre aquests vestigis. Alguns s'han retirat, com les referències a Regiones Devastadas. Tot i això, encara hi ha elements franquistes a l'espai públic tortosí com el mateix monument (Sierra Baz, 2018), amb una clara gènesi franquista (Castelló i Torà, 2019).

En canvi, l'existència de carrers que reberen el seu nom durant el primer franquisme que glorifiquen el passat imperial espanyol (Cristòfol Colom, Juan Sebastián Elcano, Francisco Pizarro i Hernán Cortés) i figures com el ja anomenat Antonio López, no han estat objecte de debat, a excepció d'alguna reflexió a la premsa (Setmanari *L'Ebre*, 16-XII-2019). Es tracta de memòries incòmodes que cal treballar des d'una vessant de participació pública? Pensem que sí. I que l'àmbit educatiu ha de ser un dels entorns en què es puga debatre aquesta mena de qüestions que generen controvèrsia.

3. Marc metodològic

La seqüència didàctica que ací es presenta s'ha desenvolupat en una classe de segon de batxillerat de 22 alumnes durant el curs 2020-21. En grups de 2-3 alumnes, calia elaborar un informe fictici per a l'Ajuntament de Tortosa en què els alumnes es plantejaren si es complia o no la Llei de memòria històrica en relació amb el nomenclàtor de les conegudes com a *casas barates* que es construïren ex-novo durant el primer franquisme al bar-

ri de Ferreries de Tortosa. No només calia descobrir el nom dels carrers. Calia partir de les notícies comentades abans, tant d'àmbit internacional com estatal i local per a qüestionar-se els bastiments de la construcció del passat en època franquista.

El treball a partir de la coneguda com a Llei de memòria històrica tenia com a objectiu provocar el dubte, seguint l'exemple del cas de la ciutat de Palma, quan alguns dels noms del nomenclàtor d'època franquista s'evidencià que no eren franquistes *per se*, és a dir, no es tractava de personatges que hagueren ajudat a la revolta o al mateix règim de Franco, ni tampoc eren personatges que disposaven d'un carrer per haver donat nom a un vaixell que havia format part de l'exèrcit sollevant. Lloa el franquisme tot allò que s'ha fet en època franquista? Evidentment no. Poden haver-hi altres raons, i no la mateixa Llei de memòria històrica, per a retirar aquests noms del nomenclàtor tortosí? Raons ètiques, per exemple, per qüestionar els carrers batejats amb el nom de conqueridors i esclavistes? Sí.

Amb aquesta problematització s'introduïa a l'aula un judici social que adquiria el rang de problema escolar. Els estudiants, després d'estudiar-lo, elaboraran explicacions presents en la realitat (Ospina i Valencia, 2019). Una experiència similar es portà a terme en una seqüència didàctica que estudiava el nomenclàtor d'una localitat valenciana en què es detectà la manca de noms de personatges femenins (Fuster, García i Souto, 2021, p. 91). La proposta de José Carlos Mancha (2019) per a Huelva ¿Está vivo el franquismo en las calles y el arte? perseguia l'objectiu de conèixer barris, carrers o avingudes amb noms franquistes o relacionats amb la dictadura. Aquestes propostes s'enllacen amb la possibilitat d'organitzar itineraris didàctics, tal com Santiago Jaén (2015) proposa per al treball dels vestigis de la Guerra Civil. Cal insistir en l'ús d'itineraris per a conèixer l'entorn. Si bé en el nostre cas no se'n fa un ús en el sentit més estricte (Licerias Ruiz, 2018), sí que se centra en el treball de camp del paisatge urbà, com s'ha dit ans.

Els usos didàctics del "carrer" són múltiples (Aparisi, 2021). Com hem insistit, el plantejament fonamental d'aquesta experiència didàctica remet a la concepció de l'espai públic, de l'espai urbà, com a espai viscut.

S'entendria, llavors, la ciutat present com el resultat de la ciutat passada (Cuenca i Martín, 2009). En aquest sentit, els jocs de perspectives per a visualitzar els fets històrics ofereixen moltes possibilitats a través de l'anàlisi del nom dels carrers.

Si ens referim a la dualitat passat-present, podem remetre al marc teòric del present article per tal d'observar què ha canviat i què ha romàs igual. I treballar conceptes com el mateix terme de memòria, així com reflexionar sobre la importància de la història en la contemporaneïtat. Alhora, els enfocaments s'enriqueixen també amb reflexions sobre el tipus d'aproximació: un observatori local —l'entorn de l'alumne— pot aportar coneixements i punts de vista que un observatori més ampli no és capaç d'oferir. L'actual currículum de batxillerat, de fet, insisteix en l'establiment de relacions entre fets locals i el seu context més general.

Dit això, aquests han estat els objectius que s'han perseguit durant el desenvolupament d'aquesta experiència didàctica:

1. Entendre la importància del passat en la construcció de les identitats col·lectives contemporànies i identificar-ne els usos.
2. Estudiar el nomenclàtor d'època franquista de Tortosa i valorar-ne la rellevància en el seu context.
3. Comprendre que l'espai públic no és neutral, sinó que està sotmès a ingerències ideològiques.
4. Treballar fonts primàries d'època franquista que relacionen el règim de Franco amb el passat imperial espanyol.
5. Relacionar fonts primàries amb els continguts apresos a l'aula sobre el primer franquisme.
6. Desenvolupar la capacitat crítica per a qüestionar-se el present.

3.1 El desenvolupament

La tasca es dividí en dues sessions. En la primera, es feia una introducció als objectius que tenia el franquisme per tal de modificar el nomenclàtor que, en molts casos, responia als principis ideològics de la II República. S'exposà el cas de Barcelona (Alhussin, 2017, p. 113-118). I el de Tortosa, evidentment més proper per als alumnes, on és senzill identificar els

canvis en el nom dels carrers abans i després de la definitiva victòria del franquisme. La plaça de la República, per exemple, passà a denominar-se plaça d'Alfons XII. I alguns dels carrers del barri de Ferreries, com ja hem dit adés, es batejaren amb noms que responien a l'ideal imperial del règim franquista. Aquests eren els carrers que calia estudiar en la tasca.

La primera sessió serví per a desenvolupar reflexions que, sovint, se'ns escapen als professors que impartim la matèria d'Història a segon de batxillerat. Es plantejaren qüestions sobre la Llei de memòria històrica. Es pretenia que els alumnes en conegueren els objectius i se centraren en l'article 15, que fa referència a la presència d'elements franquistes en els espais públics. Aquest és el punt de debat que encetàrem i que es troba en el *quid* de la qüestió de la problemàtica existent en indrets com Palma sobre la conveniència o no de retirar del nomenclàtor de la ciutat mallorquina certs noms relacionats amb el franquisme. La pregunta que plantejàrem és: tots els noms dels carrers que es posaren en el franquisme són “franquistes” *per se*? És a dir, glorifiquen el colp d'estat o el règim que en resultà? Insistírem sobre aquest aspecte, no només a classe, sinó també en les explicacions que es donaren a la premsa quan la nostra seqüència didàctica cridà l'atenció dels mitjans locals de Tortosa.

Abans hem comentat que una de les principals bases teòriques del treball era reconèixer la memòria de l'espai públic. Hem definit què entenem, *grosso modo*, per memòria i espai públic en el desenvolupament d'aquesta seqüència didàctica. Aquests dos conceptes es desenvoluparen durant la segona part de la primera sessió a partir d'aquestes qüestions: *a)* per què penseu que el franquisme donà una importància tan gran al passat?; *b)* en la nostra societat democràtica, el passat encara té una gran importància? Per què? Posan exemples actuals; *c)* estableix hipòtesis: quins penses que seran els personatges o fets històrics que destacaran en la red denominació del nomenclàtor arreu d'Espanya que implantà el franquisme?

La primera sessió es cloïa amb una activitat que plantejava una breu recerca sobre la institució Regiones Devastadas i el seu paper en la reconstrucció d'alguns pobles i ciutats de les Terres de l'Ebre. I amb una notícia d'IB3 (“Polèmica pel canvi de noms de carrers de Palma amb origen franquista”, 21.03.2021) a propòsit de la problemàtica sorgida amb la modificació del nomenclàtor palmèsà.

Durant la segona sessió s'introduïren altres dues notícies sobre la polèmica de Palma i la ja citada restitució de noms franquistes de carrers d'Oviedo. I tot seguit es donaven les instruccions per a recopilar la informació necessària per a elaborar el report. Primerament, s'introduí l'espai urbà de les cases barates de Ferreries amb una imatge aèria del conjunt d'edificis. Així mateix, s'enllaçaren els plànols que l'arquitecte municipal de Tortosa, Agustí Barlett, confeccionà per a cada illa de cases del projecte de "Reconstrucció de Tortosa" (1939-1940), custodiats a l'Arxiu de l'Ajuntament de Tortosa.

L'informe havia de contindre fotografies de cada carrer, amb evidències sobre els seus noms. I cada personatge històric havia de tindre una xicoteta biografia en què s'havien d'establir relacions entre aquests individus i el franquisme. En altres paraules: "què interessava al franquisme destacar d'aquests personatges (passat) en benefici propi (present)?". També es proposà un índex d'apartats que havia de contindre el report. Era aquest:

1. Introducció i objectius.
2. Consideracions prèvies sobre la història i la seua rellevància.
3. Fotografies.
4. Biografies.
5. Context històric del primer franquisme.
6. Relacions entre els personatges històrics i el franquisme. Ús dels documents històrics. Ús de conceptes: nacionalcatolicisme, imperi, etc.
7. Conclusions.

3.2 Les fonts

L'informe que els alumnes havien d'elaborar s'havia de basar en el treball amb fonts primàries. De fet, un 20% del treball s'avaluava arran de l'elaboració amb aquests documents. Podem dividir aquestes fonts en cinc blocs:

1. S'enllaçaren alguns textos que fan referència a l'ideal imperial vigent entre els sectors que donaven suport durant la Guerra Civil i posteriorment al naixent règim de Franco. Se'n transcriuen dos (Saz, 1999):

España necesita un Imperio. Una de las figuras más empleadas por los retóricos es la de "Imperio espiritual de España". Y nosotros... tenemos que decir: Cuidado con esto. Porque lo mismo que no estamos dispuestos a vivir tan sólo del recuerdo de las hazañas pretéritas; de la Historia del pasado (Arriba, 1940).

Y esto del Imperio, que ya ha sido una vez en España, va a ser otra vez; no podemos conformarnos con la idea conservadora, repito con la idea específicamente conservadora (primero, porque lo es; y segundo, porque lo propugnan los conservadores) de encerrarnos en nuestra casa... España tiene que empezar a servir por encima de si misma a un ideal. España tiene que buscar un destino en lo universal, y entrar a ser otra vez protagonista de su imperio (Dionisio Ridruejo, 1937).²

2. També es compartí l'ordre de 9 de març de 1940 (BOE n. 73) sobre el Calendari de Festes Oficials en què s'estipulava que el 12 d'octubre seria la Fiesta de la Raza.

3. Es proposà de treballar dos manuals escolars, tal volta les fonts on és més evident l'ús del passat imperial per part del règim franquista per a justificar-ne l'existència. Es compartí el *Catecismo Patriótico* (1939) i el manual escolar *Historia de España, Segundo Grado* (1952).³

4. Per a evidenciar la relació entre religió catòlica i imperi, es compartí una notícia de l'Asociación Católica de Propagandistas (1941) en què es feia referència a un *Estudio científico sobre "el ideario católico del imperio español"* (*Tiempo de Historia*, 16, març 1976).

² Agraïsc al professor Néstor Banderas que em facilitara aquests documents.

³ Agraïsc a l'historiador Roger Benito que em fera arribar el *Catecismo Patriótico* i al professor Marc Villanueva que m'enviara el manual *Historia de España. Segundo Grado* (1952). Agraïsc també al professor Kilian Cuerda que em trametera l'*Enciclopedia Álvarez de Tercer Grado* (1965), que finalment no emprarem. Agraïments, també, a la resta d'historiadors, arxivers i professors que m'han ajudat en la confecció d'aquesta seqüència.

3.3 L'avaluació

L'informe es comptà com una tasca més però amb un pes més notable en l'apartat de produccions. D'una banda, es portà a terme una avaluació del treball final a partir d'una rúbrica que els alumnes coneixien abans d'encetar-se les sessions; representava un 60% de la qualificació. La rúbrica, que està annexada al present article, tenia en compte:

- L'estructura del treball.
- L'aplicació i el desenvolupament dels coneixements estudiats a classe.
- El treball amb documents històrics.
- La reflexió sobre les relacions passat-present.
- La incorporació d'idees suggeridores a la conclusió.

D'altra banda, també es desenvolupà una autoavaluació on cada alumne qualificava els companys de grup d'acord amb la seua contribució i participació, actitud, responsabilitat i assistència i puntualitat. L'autoavaluació representava un 40% de la qualificació.

4. Resultats i anàlisis

Valorarem els resultats obtinguts en aquesta seqüència didàctica a partir dels objectius plantejats anteriorment. Hem analitzat el conjunt de 8 informes que els alumnes confeccionaren per a extraure les evidències que permeten avaluar la consecució dels objectius.

El primer que ens plantejarem fou entendre la importància del passat en la construcció de les identitats col·lectives contemporànies i identificar-ne els usos. Tots els informes reflexionen en el seu primer apartat sobre la importància del passat en la construcció de les identitats col·lectives. Fou, de fet, un aspecte que generà debat a classe durant la primera sessió.

Molts treballs inclouen, d'altra banda, reflexions sobre aquest interès pel passat, com és el cas del comentari que es feia sobre "referències constants a altres períodes de la història espanyola" per part de polítics actuals amb unes finalitats presentistes. Fins i tot, un report interpretava

aquests interessos i els concretava, per exemple, en el context d'aprovació de la Constitució Espanyola de 1978, tenint en compte el moment en què s'acordà i els usos que se li donen per a justificar certes polítiques actuals.

Un altre objectiu derivat del primer és estudiar el nomenclàtor d'època franquista de Tortosa i valorar-ne la rellevància en el seu context. Gran part dels alumnes han relacionat els noms que hi apareixen amb la construcció del passat pel règim franquista. Així, l'interès pel control del passat del franquisme naix amb l'objectiu de “confrontar el nou règim amb el passat republicà, «símbol» de decadència”, afirma un grup. Uns altres alumnes han escrit: “el franquisme es basa, en gran part, en els fets passats per justificar la seua existència, en una política que apella al sentiment i no a la raó. No és difícil, llavors, entendre la gran fixació amb el passat del franquisme”.

Sobre la relació entre els individus representats al nomenclàtor i el franquisme, un grup escriu:

No existeix relació directa entre el franquisme i aquests personatges, però el franquisme va utilitzar la història per a justificar la seua ideologia i la dictadura. L'Imperi espanyol és un ampli període on es pot veure la gran glòria, l'esplendor i el poder d'Espanya durant l'Imperi.

També es destaca que “en totes aquestes expedicions hi havia dos punts on el franquisme es va basar: el sentiment catòlic i patriòtic i el poder d'una única autoritat”. Uns altres alumnes destaquen que:

El franquisme donà una gran importància al passat per justificar els seus actes del present. El passat podríem dir que fou la seua base principal de suport i d'impuls, ja que és el que els ajudà a imposar la seua ideologia a una població que sabia perfectament el prestigi de les polítiques colonials, però també el desprestigi de la seua pèrdua.

Fins i tot, un grup establia un paral·lelisme entre els conqueridors i el seu esperit bel·licós amb el paper de l'exèrcit perquè s'imposara un nou règim a Espanya després de 1939:

Els conqueridors del segle xv es poden relacionar amb els militars insurrectes que, de la mateixa manera que els conqueridors espanyols van arribar a Amèrica per colonitzar i establir una societat “com ha de ser”, els

insurrectes van intentar imposar un nou règim i una nova forma d'organitzar la societat (totalitària i antidemocràtica) utilitzant la violència.

Un altre objectiu se centrava en la comprensió que l'espai públic no és neutral, sinó que està sotmés a ingerències ideològiques. Cinc dels vuit grups fan referència al monument franquista present al mig del riu Ebre a Tortosa. Copie les reflexions de dues alumnes que hi reflexionen:

És [el monument] un símbol històric que fa referència a la societat espanyola o només a una part? És un símbol que ens representa? El monument franquista de Tortosa té una inscripció on diu: "A los combatientes que hallaron gloria en la Batalla del Ebro". Si hi reflexionem, podem adonar-nos fàcilment que fa referència a aquells que van vèncer la batalla de l'Ebre. Però, tots els espanyols i, en concret, els tortosins van proclamar-se vencedors? No. Per tant, si no representa un poble sencer no podem retre-li homenatge amb orgull.

Un quart objectiu plantejat en el treball es basava en el treball amb fonts primàries d'època franquista que relacionen el règim de Franco amb el passat imperial espanyol. Els resultats obtinguts en aquest apartat han estat desiguals. Hi hagué grups que no les empraren. Altres sí que ho feren però de manera prou succinta. Només tres grups treballaren el cinqué objectiu proposat: relacionar fonts primàries amb els continguts apresos a l'aula sobre el primer franquisme.

Hem dit abans que partíem de provocar la controvèrsia a l'aula. De fet, el sisé objectiu se centrava a desenvolupar la capacitat crítica per a qüestionar-se el present. Dels vuit informes, només un justificava la retirada del nom dels carrers segons la Llei de memòria històrica. Un grup d'alumnes ha redactat:

Tot i que hi ha una clara i premeditada relació entre allò que representen aquestes personalitats i l'ideari del règim franquista, fonamentada en l'enyorança a l'època d'esplendor de l'Espanya imperial, realment els noms no pertanyen al marc històric que se'ns especifica en la llei i, per tant, la retirada d'aquests carrers del nomenclàtor no es poden validar emparant-se en la Llei de memòria històrica. No obstant això, cal remarcar que no hi ha necessitat d'emparar-se en aquesta llei per reti-

rar aquests carrers. Exceptuant Elcano, el qual únicament ha realitzat una fita històrica dins l'època imperial, les personalitats han tingut actituds relacionades amb la conquesta de territoris o el sotmetiment dels seus habitants, les quals, des de la nostra visió contemporània, són completament reprovables, i, per tant, un bon motiu per exigir la retirada dels seus noms del nomenclàtor tortosí.

Davant aquesta situació, un grup ha avaluat què suposaria plantejar la retirada dels noms d'aquests personatges partint no de la Llei de memòria històrica, sinó de qüestions de tipus ètic. Diuen:

Arribaríem, per tant, a un nou focus de discussió, a un nou tema de debat: cal llevar els noms dels carrers pels actes contra la humanitat dels personatges a què fan referència i la seua posterior simbologia franquista, o els noms dels carrers per la simbologia que adoptà el franquisme?

Tots els grups han aportat propostes per veure quin nomenclàtor seria el més apropiat als ulls del present. La majoria dels grups han adoptat un punt de vista crític, tot apostant per “donar veu a una part del passat que s’ha volgut silenciar”. Un dels informes expressa que “amb tot, hi ha personatges històrics que contribuïren en la millora de la societat i que potser no tenen el reconeixement que mereixen o en tenen menys que aquells que dugueren a terme atrocitats”. “Tanmateix, qualsevol canvi l’hauria de proposar un equip d'historiadors qualificats i amb la subjectivitat pertinent”, insistia un altre grup d'alumnes. Per a abandonar les polèmiques sorgides amb la capacitat interpretativa dels noms relacionats amb la ideologia dominant, un informe incorporava una solució que ja s’ha aplicat en algun municipi ebrenc:

Considerem que també seria una bona opció deixar de costat els personatges / fets històrics importants i buscar una altra manera d’anomenar els carrers. Un exemple comarcal el tenim a Camarles, on els carrers estan identificats amb números; d’aquesta manera no es personalitzen les vies i es tindria un ideari neutre que evitaria ferir sensibilitats.

De la consecució satisfactòria dels objectius enumerats abans, només el treball amb les fonts i la seua inclusió al treball per a construir un relat

ha presentat un resultat deficient. És possible que la individualització de cada font, seguint l'esquema de comentari de les proves EBAU, n'haja estat el condicionant. També, que no ha estat possible portar a terme més tasques que permeteren la familiarització dels alumnes amb el mètode de l'historiador. Ens haguera agradat que, així com es construïa el discurs sobre el franquisme i la seua relació amb els noms representats al nomenclàtor, s'hagueren usat les fonts per a evidenciar-ne els lligams en àmbits polítics, legislatius, religiosos i educatius. Alhora, un comentari guiat de cada font haguera permés insistir en aspectes que han passat desapercibuts. De fet, comprovem que les reflexions de la sessió 1, que conduïren al debat fructífer a l'aula, han sorgit en part de les qüestions guiades als alumnes.

La resta dels objectius pensem que han estat assolits tal com s'havien plantejat des d'un principi. S'ha evidenciat que l'espai públic no és neutral, sinó que està sotmés a les ingerències ideològiques de cada moment. Per això, són interessants els conceptes amb què alguns alumnes han volgut reinterpretar el nomenclàtor. "Qualsevol canvi l'hauria de proposar un equip d'historiadors qualificats i amb la subjectivitat pertinent", insistia un grup d'alumnes, com ja s'ha vist adés. Uns altres alumnes proposaven "un ideari neutre que evitaria ferir sensibilitats". Aquestes interpretacions sobre l'objectivitat de la història i de l'historiador o el paper de qui construeix la història donen lloc a reflexions de caire metodològic que tantes vegades se'ns escapen a l'aula.

5. Conclusions

La seqüència didàctica que hem desenvolupat en les pàgines anteriors es fonamenta en reflexions que, com ja s'ha dit, pensem que són necessàries per a la pràctica docent. Ho són perquè evidencien la importància de la història en la construcció de la contemporaneïtat. Les memòries ho inunden tot. Unes memòries interessades i subjectives. El desenvolupament de la capacitat crítica per part de l'alumnat és fonamental per a interpretar aquests temps on les estones per a parar a pensar són cada vegada més inexistents.

El treball sobre la memòria i els seus usos i les fonts que en deixaren constància ha tingut en l'espai públic immediat l'entorn on desenvolupar-se. Aquest espai viscut ha esdevingut una altre recurs per a estudiar la història més enllà dels llibres de text o de les fonts amb què els alumnes acostumen a treballar durant el segon curs de batxillerat. Pensem que aquesta atenció que han parat a l'entorn pot esperonar la interpretació de l'entorn amb uns altres ulls.

Tot plegat ha permès qüestionar-se la construcció d'una cultura històrica franquista determinada que se centrava en períodes i personatges històrics concrets. Aquesta crítica aplicada al que "ha de ser", a models ideològics i de comportament, segons relatava un informe dels descrits abans, ha donat fruits també en l'observació crítica sobre l'espai públic contemporani. De fet, alguns dels treballs han reflexionat sobre fets recents en la història actual de Catalunya com el referèndum de l'1 d'octubre, tot sent conscients, també, de la seua càrrega ideològica. Al capdavall, com el passat ajuda a construir unes identitats col·lectives determinades.

Quan preparàvem els materials per al desenvolupament d'aquesta seqüència didàctica, hem tingut els nostres dubtes de poder plantejar-la. No se'ns ha aparegut cap qüestió relativa a la seua relació amb el currículum de segon de batxillerat, sinó que hem valorat la repercussió de portar-la a terme "en perjudici" de la preparació vers la prova de les Proves d'Accés a la Universitat. És possible, una vegada ha estat feta realitat aquesta seqüència didàctica, sortir de l'aula per a estudiar tots aquells continguts de què seran avaluats els alumnes a les PAU? Hem observat que sí. Perquè el treball amb l'entorn ofereix una altra perspectiva del passat, encara més si la finalitat última de tot plegat és pensar històricament.

6. Annexos

Taula 1. Rúbriques per a l'avaluació de l'experiència didàctica.

L'informe	1-2	3-4	5-6	7-8	9-10
<i>Conté tots els punts exigits (5%)</i>	No té cap punt exigít.	Té menys de la meitat dels punts exigits.	Té més de la meitat dels punts exigits.	Té tres quartes parts dels punts exigits.	Té tots els punts exigits.
<i>Aplica i desenvolupa els coneixements estudiats a classe (15%)</i>	No aplica ni desenvolupa els coneixements estudiats a classe.	Desenvolupa els coneixements estudiats a classe només en el context.	Desenvolupa els coneixements estudiats a classe però no els aplica.	Aplica i desenvolupa els coneixements estudiats a classe només en el context.	Aplica i desenvolupa els coneixements estudiats a classe en el context i en el treball amb fonts.
<i>S'elabora a partir dels documents històrics proposats (20%)</i>	No s'elabora a partir dels documents històrics proposats.	S'elabora a partir dels documents històrics proposats, tot descrivint-los pobrament.	S'elabora a partir dels documents històrics proposats, tot descrivint-los.	S'elabora a partir dels documents històrics proposats, tot descrivint-los i analitzant-los.	S'elabora a partir dels documents històrics proposats, tot descrivint-los, analitzant-los i interpretant-los en el seu context.
<i>Reflexiona sobre la relació passat-present (10%)</i>	No reflexiona sobre la relació passat-present.	Reflexiona sobre la relació passat-present només segons allò explicat a classe.	Reflexiona sobre la relació passat-present però sense evidències documentals.	Reflexiona sobre la relació passat-present, tot incorporant notícies d'actualitat.	Reflexiona sobre la relació passat-present, tot incorporant notícies d'actualitat i amb esperit crític.
<i>Incorpora idees suggeridores a la conclusió (10%)</i>	El treball no presenta conclusió.	No incorpora idees suggeridores a la conclusió.	Incorpora idees suggeridores a la conclusió sobre l'elaboració del treball.	Incorpora idees suggeridores a la conclusió sobre l'elaboració del treball i el que s'ha après.	Incorpora idees suggeridores a la conclusió sobre l'elaboració del treball, el que s'ha après i la relació passat-present.

Font: elaboració pròpia

Referències bibliogràfiques

- ALARES, G. (2015). “Conmemorar el pasado nacional en la España franquista (1936-1964)”. Dins *Pensar con la historia desde el siglo XXI: Actas del XII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea* (p. 3535-3555). Universidad Autónoma de Madrid.
- (2018). “«Experiencias de nación»: Christopher Columbus y la movilización emocional del pasado en la España franquista”. *Historia Contemporánea*, 58, 713-746.
- ALHUSSIN, R. (2017). *Barcelona en Reconstrucción: Espacios Públicos de Postguerra. Apertura de la Av. de la Catedral (1939-1958)* [tesi de doctorat no publicada, Universitat de Barcelona]. Tesis doctorals en xarxa. <<https://tdx.cat/handle/10803/405899#page=1>>.
- APARICI MARTÍ, J. (2021). “Esa asombrosa calle y sus numerosos recursos didácticos para la historia”. *Revista Electrónica Interuniversitaria de Formación del Profesorado*, 24, 163-174.
- BANDERAS NAVARRO, N. (2020). “Educar para una ciudadanía crítica: una investigación a partir de los usos y finalidades de la historia escolar”. *Panta Rei: Revista Digital de Historia y Didáctica de la Historia*, 202, 205-237.
- BILIG, M. (2006 [1995]). *Nacionalisme banal*. Afers.
- BULLÓN GIL, C., i SEGOVIA VARA, M. (2021). “De cuando las estatuas besan el suelo. Reflexiones en torno al papel de la iconoclasia en el movimiento Black Lives Matter (BLM)”. *Hastapenak: Revista de Historia Contemporánea y Tiempo Presente – Gaurko Historiaren Aldizkari Kritikoa*, 1, 4-47.
- CALVO ORTEGA, F. (2006). “De qui és la ciutat? Investigar i conèixer a través de l'entorn. Iniciació al coneixement i comprensió dels elements configuradors del paisatge urbà”. *Revista Catalana de Pedagogia*, 5, 99-112.
- CASTELLÓ I TORÀ, S. (2019). “La pica dels vencedors. Gènesi i primers intents de materialització del Monument a la Batalla de l'Ebre de Tortosa (1939-1958)”. *Recerca*, 18, 153-181.
- CUENCA, J. M., i MARTÍN, M. (2009). “La ciudad actual a través de la ciudad histórica”. *Cuadernos de Pedagogía*, 394, 67-69.
- DELGADO, M. (2011). “Memoria, ideología y lugar en Barcelona”. *Encrucijada*. *Revista Crítica de Ciencias Sociales*, 2, 4-10.

- DELGADO, M. (2015). *El espacio público como ideología*. Catarata.
- FUSTER GARCÍA, C.; GARCÍA MONTEAGUDO, D., i SOUTO GONZÁLEZ, X. M. (2020). “La enseñanza de problemas socio-ambientales”. *REIDICS. Revista de Investigación en Didáctica de las Ciencias Sociales*, 9, 79-96.
- GONZÁLEZ GARCÍA, S. C. (2018). *Los lugares de memoria en España: una perspectiva espacial de análisis del conflicto de memorias* [tesi de doctorat no publicada, Universidad Complutense de Madrid]. E-prints Complutense. <<https://eprints.ucm.es/id/eprint/49498/>>.
- GUIXÉ COROMINES, J., i RICART ULDEMOLINS, N. (2020). “A. López y López. Quinto asalto. Memorias incómodas en el espacio público”. *Revista dell’Istituto di Storia dell’Europa Mediterranea*, 7 (II), 139-167.
- HUYSSSEN, A. (2002). *En busca del futuro perdido: cultura y memoria en tiempos de globalización*. Fondo de Cultura Económica.
- JAÉN MILLA, S. (2015). “Los vestigios de la Guerra Civil Española: espacios de interés para la didáctica de las Ciencias Sociales”. *Didácticas Específicas*, 13, 6-16.
- LICERAS RUIZ, Á. (2018). “Los itinerarios didácticos en la enseñanza de la geografía. Reflexiones y propuestas acerca de su eficacia en educación”. *UNES*, 5, 66-81.
- MARTÍNEZ DEL CAMPO, L. G. (2009). “La construcción de identidades colectivas a través de la toponimia urbana. El nomenclátor callejero de Zaragoza en 1860 y 1940”. Dins *Universo de micromundos. VI Congreso de Historia Local de Aragón* (p. 203-220). Institución Fernando el Católico.
- MACMILLAN, M. (2010). *Juegos peligrosos. Usos y abusos de la historia*. Ariel.
- MANCHA CASTRO, J. C. (2019). “El franquismo en el aula. Una propuesta didáctica alternativa”. *CLIO. History and History Teaching*, 45, 268-300.
- MEDICI, A. (2019). “Esclavismo, patrimonio y espacio público. Activando las memorias negreras en las rutas urbanas de Barcelona”. Dins *La negritud y su poética. Prácticas artísticas y miradas críticas contemporáneas en Latinoamérica y España* (p. 381-400). Enredars Publicaciones / BMR Productora Cultural.
- OCAMPO OSPINA, L., i VALENCIA CARVAJAL, S. (2019). “Los problemas sociales relevantes: enfoque interdisciplinar para la enseñanza integrada de

- las ciencias sociales”. *REIDICS. Revista de Investigación en Didáctica de las Ciencias Sociales*, 4, 60-75.
- RAMON-MOLINS, G.; GARRÓS PÁEZ, A. (2017). “L'espai públic com a marc per a la construcció de la memòria. La Guerra Civil i la dictadura a la ciutat de Lleida”. Dins *Experiencia e historia en la contemporaneidad. Historia pensada, historia enseñada y memoria histórica. Del V Encuentro de Jóvenes Investigadores en Historia Contemporánea* (p. 587-598). Universitat Autònoma de Barcelona, Departament d'Història Moderna i Contemporània / Asociación de Historia Contemporánea.
- SÁIZ SERRANO, J. (2017a). “Libros de texto de historia en educación secundaria y narrativa nacional española (1976-2016): cambios y continuidades en el discurso escolar de nación”. *Enseñanza de las Ciencias Sociales: Revista de Investigación*, 16, 3-14.
- (2017b). “Pervivencias escolares de narrativa nacional española Reconquista, Reyes Católicos e Imperio en libros de texto de historia y en relatos de estudiantes”. *Historia y Memoria de la Educación*, 6, 165-201.
- SÁNCHEZ-COSTA, M. (2009). “Los mapas de la memoria. Nombres de calles y políticas de memoria en Barcelona y Madrid”. *Hispania Nova. Revista de historia contemporánea*, 9, 191-218. <<http://hispanianova.rediris.es/9/index.htm>>.
- SAZ, I. (1999). “Entre el fascismo y la tradición. La percepción franquista del «Siglo de Oro»”, a: *Tradicionalismo y fascismo europeo* (p. 35-60). Editorial Universitaria de Buenos Aires.
- SIERRA BAZ, A. (2018). “Los conflictos de la memoria en los espacios públicos. El monumento conmemorativo de la batalla del Ebro en Tortosa”. [Tesi de màster no publicada, Universitat de Barcelona-Universitat Oberta de Catalunya]. Dipòsit Digital Universitat de Barcelona: <<http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/122532>>.
- TRAVERSO, E. (2007). *Pasado, instrucciones de uso. Historia, memoria, política*. Marcial Pons.
- VERGÉS, G. (1986). *Long play per a una ànima trista*. Proa.
- VILAR, P. (1995). *Pensar històricament. Reflexions i records*. Editorial 3i4.